

Wstęp

Raporty z Jugosławii Tadeusza Mazowieckiego, specjalnego sprawozdawcy Narodów Zjednoczonych ds. przestrzegania praw człowieka w byłej Jugosławii, ukazują się w 30. rocznicę ludobójstwa w Srebrenicy. Protestując wówczas przeciw bierności ONZ i bezradności społeczności międzynarodowej, które również przyczyniły się do tej tragedii, Tadeusz Mazowiecki zrezygnował z funkcji specjalnego sprawozdawcy – co było precedensem w historii tej organizacji.

Tadeusz Mazowiecki nie był specjalistą od spraw bałkańskich, miał jednak do tej misji najlepsze kwalifikacje – jako działacz opozycji demokratycznej w komunistycznej Polsce, najbliższy doradca przywódcy „Solidarności” Lecha Wałęsy i pierwszy niekomunistyczny premier po II wojnie światowej w bloku sowieckim w latach 1989–1991. Gdy w 1992 r. zostawał specjalnym sprawozdawcą Narodów Zjednoczonych, uosabiał sukces pokojowej transformacji, jaką Polska przeszła w okresie jego rządu: od państwa komunistycznego autorytaryzmu do demokratycznego państwa prawnego z ugruntowanym systemem niezależnego sądownictwa; od zdewastowanej gospodarki niedoborów do solidnych fundamentów gospodarki rynkowej; oraz od podporządkowania Związkowi Radzieckiemu do suwerenności i otwarcia na Zachód.

Był człowiekiem zasad, który poświęcenie walce o prawa człowieka w komunistycznej Polsce przypłacił pozbawieniem wolności, a następnie możliwości pracy. Jako premier nie kierował się jednak odwetem i dbał, by jego dawni przeciwnicy mieli w państwie równe prawa i szanse, za co był krytykowany we własnych szeregach.

W czasie misji w byłej Jugosławii jako specjalny sprawozdawca Narodów Zjednoczonych stał się przede wszystkim obrońcą ludzi skrzywdzonych i ich podstawowych praw, zwłaszcza w Bośni i Hercegowinie. Tak też został na Bałkanach zapamiętany.

Niniejsza publikacja jego raportów z Jugosławii stanowi kolejny, trzeci tom serii *Tadeusz Mazowiecki. Pisma i dokumenty*, wydawanej od 2023 r. przez

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego¹. Zawiera 18 raportów, które powstały w trakcie bałkańskich misji Tadeusza Mazowieckiego w latach 1992–1995, oraz związane z nią najważniejsze dokumenty i publikacje prasowe.

Raporty są istotnym źródłem do badań historii konfliktu i prześladowań po rozpadzie Jugosławii oraz popełnianych wtedy okrucieństw. Wykorzystywał je później Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii w procesach zbrodniarzy wojennych. Dokumentują one też walkę, jaką musiał toczyć Tadeusz Mazowiecki o prawa człowieka i nadanie im priorytetu w międzynarodowych działaniach nad rozwiązywaniem konfliktu bałkańskiego.

Uzupełnieniem raportów są przede wszystkim: memorandum do sekretarza generalnego, wysłane przez Tadeusza Mazowieckiego na samym początku misji, tuż po złożeniu pierwszego sprawozdania, oraz jego przemówienia na różnych forach ONZ – Zgromadzenia Ogólnego, Rady Bezpieczeństwa, genewskiej Komisji Praw Człowieka i na spotkaniu z zaczynającym wówczas działalność Wysokim Komisarzem ds. Praw Człowieka.

Memorandum jest rozwinięciem programu misji, zarysowanego w pierwszym raporcie; uświadamia też, jakie wyobrażenie o możliwościach instytucji ONZ miał Tadeusz Mazowiecki, gdy rozpoczynał pracę. Przemówienia z kolei pokazują, na co w swoich raportach kładł szczególny nacisk i jak próbował, niestety bez powodzenia, nakłonić ONZ i międzynarodową opinię publiczną do skutecznej i natychmiastowej obrony praw ludzi cierpiących w Bośni i Hercegowinie oraz w Chorwacji i Serbii. Także w imię obrony autorytetu międzynarodowych instytucji.

Zamieszczono tu też materiały dokumentujące pracę zespołu specjalnego sprawozdawcy w byłej Jugosławii, takie jak robocze notatki z misji Romana Wieruszewskiego, najbliższego współpracownika Tadeusza Mazowieckiego, czy rozliczenie biur terenowych z lipca 1995 r., gdy Mazowiecki kończył pracę.

Ostatni rozdział zawiera dokumenty związane z rezygnacją Tadeusza Mazowieckiego z funkcji specjalnego sprawozdawcy: jego korespondencję z sekretarzem generalnym i innymi ważnymi urzędnikami ONZ oraz reakcje na tę decyzję – w listach do niego i w prasie.

Fragmety różnych wypowiedzi dla mediów, głównie Mazowieckiego, zamieszczono także przy wcześniejszych dokumentach, jako ilustrację ówczesnych opinii, wyrażanych wprost i mniej formalnie niż w urzędowych pismach. Ostatni rozdział kończą fragmenty dwóch rozmów z Tadeuszem Mazowieckim, które on sam uważał za bardzo ważne, ponieważ najpełniej podsumował w nich swoją misję w byłej Jugosławii tuż po jej zakończeniu.

¹ Wcześniej ukazały się tomy *Premier*, Warszawa 2023 oraz *Protokoły posiedzeń rządu*, Warszawa 2024.

Dokumenty zostały ułożone chronologicznie, w podziale na poszczególne lata.

Dotychczas wszystkie 18 raportów ukazało się jedynie w języku bośniackim w 2007 r.² W języku polskim wydano w 1993 r. pierwszych sześć raportów oraz trzy przemówienia Tadeusza Mazowieckiego³.

Obecne wydanie ukazuje się w dwóch wersjach: w języku angielskim, w którym pisane były oryginalne raporty, oraz w tłumaczeniu na język polski.

Podstawą tego wydania są przede wszystkim dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych, w wersji angielskiej, dostępne w jej bibliotece cyfrowej (United Nation Digital Library, UNDL), choć nie zawsze w wersji edytowalnej. Z tego źródła pochodzą wszystkie raporty, a także przemówienia Tadeusza Mazowieckiego w Radzie Bezpieczeństwa i Komisji Praw Człowieka.

Raporty specjalnego sprawozdawcy trafiały do Komisji Praw Człowieka w Genewie, sekretarza generalnego i Rady Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych. Formalnie dwa z nich przedłożone były Zgromadzeniu Ogólnemu (trzeci raport z 17 listopada 1992 i trzynasty raport z 4 listopada 1994), pozostałe – Komisji Praw Człowieka. System oznaczania dokumentów w ONZ powoduje, że ten sam tekst w zależności od adresatów otrzymuje inne sygnatury; przy raportach podano wszystkie sygnatury: z literą „A” na początku dla Zgromadzenia Ogólnego, z literą „S” dla Rady Bezpieczeństwa i z oznaczeniem „E/CN.4” dla Komisji Praw Człowieka.

Większość pozostałych dokumentów, w tym przemówienie w Zgromadzeniu Ogólnym, memorandum do sekretarza generalnego i korespondencja po rezygnacji, pochodzi z Archiwum Tadeusza Mazowieckiego przechowywanego w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Podczas kwerendy w tych zbiorach odnaleziono też wiele ważnych materiałów prasowych, które tu zamieszczono. Kilka dokumentów pochodzi ze zbiorów prywatnych: przemówienie Mazowieckiego na spotkaniu specjalnych sprawozdawców z Wysokim Komisarzem ds. Praw Człowieka oraz robocze notatki z misji. Niemal wszystkie te dodatkowe materiały publikowane są po raz pierwszy.

Książkę otwiera wprowadzenie prof. Romana Wieruszewskiego, charakteryzujące misję Tadeusza Mazowieckiego i ukazujące, jak wiele mimo wszystko udało się specjalnemu sprawozdawcy i jego zespołowi zmienić w niedziałającym systemie ONZ (choć wówczas tego tak nie odczuwano wobec tragedii Srebrenicy). Tekst ten przybliży wiele nieznanych faktów oraz kuchnię prac nad raportami, których prof. Wieruszewski był głównym redaktorem. Z tego też powodu

² Mazowiecki *Izvyestaji* 1992–1995, Tuzla–Sarajevo 2007.

³ *Raporty Tadeusza Mazowieckiego z byłej Jugosławii*, red. R. Hliwa, R. Wieruszewski, Poznań–Warszawa 1993.

profesor uczestniczył aktywnie w pracach przy niniejszej publikacji jako konsultant naukowy i ostateczna instancja odwoławcza.

Na początku przytoczono też przedmowę Tadeusza Mazowieckiego do polskiego wydania pierwszych sześciu raportów w 1993 r. Tom kończy wspomnienie Konstantego Geberta o Tadeuszu Mazowieckim: anegdotyczne, osobiste, a zarazem wnikliwie analizujące pracę specjalnego sprawozdawcy.

Publikację opatrzono niezbędnymi przypisami, wśród których największą grupę stanowią informacje o lokalizacji podanych w raportach miejscowości i miejsc. Umieszczano je w przypisie do punktu, w którym po raz pierwszy pojawia się konkretna nazwa geograficzna – o ile informacji takich nie było w tekście raportu. Zlokalizowanie części z nich stanowiło największą trudność, ponieważ dość często wiele miejscowości ma tę samą nazwę, czasem nie tylko w Bośni i Hercegowinie, ale także w Chorwacji czy Serbii.

Na końcu książki dodano kilka aneksów. Bibliografia zawiera polecaną literaturę przedmiotu, przede wszystkim anglojęzyczną, na bazie stu podstawowych pozycji sugerowanych przez Konstantego Geberta i w większości przez niego zaopiniowanych; listę tę później nieco uzupełniono. Dodatkiem do niej jest wykaz wspominanych w raportach uchwał organów ONZ (wraz z sygnaturami w systemie ONZ i linkami).

Kolejne aneksy mają służyć pomocą czytelnikom: kalendarium konfliktu w byłej Jugosławii oraz wykaz międzynarodowych instytucji, o których wspomniano w raportach. W tym ostatnim wykazie znalazły się nie tylko międzynarodowe organy międzyrządowe (ONZ i europejskie), ale także wprowadzane wtedy w życie rozwiązania instytucjonalne, takie jak strefy bezpieczeństwa. Nie uwzględniono natomiast instytucji pozarządowych.

Zamieszczono dwa indeksy: osobowy i geograficzny. Pierwszy uzupełniono minibiogramami osób występujących w sprawozdaniach – o ile można było dodać ważne informacje poza tymi, które już się znalazły w raporcie. Indeks geograficzny zawiera jedynie nazwy miejscowości i miejsc z krajów byłej Jugosławii. Ich lokalizację określono – zarówno w indeksie, jak i w przypisach – według dzisiejszych granic ustalonych traktatem w Dayton z 1995 r. Na samym końcu znalazł się wykaz skrótów.

Niniejsza publikacja nie jest reprintem pism urzędowych ONZ, ale wydaniem krytycznym dokumentów. W raportach pominięto tytuły i inne odnośniki, które powtarzały opis charakteru dokumentu zawarty w pierwszym akapicie, spisy treści (pojawiające się w większych sprawozdaniach), sygnatury i nazwy organów ONZ, do których dokument był adresowany.

Bez zaznaczania usunięto błędy oczywiste. Nieliczne skróty sygnalizowano jedynie w środku tekstu znakiem [...]. W samych raportach niczego nie skracano,

oznaczone w ten sposób skróty w cytatach pochodzą od autorów raportów. Również w nawiasach kwadratowych dodano sporadyczne uzupełnienia i doprecyzowania, jeśli były niezbędne.

Spośród oryginalnych przypisów pozostawiono tylko merytoryczne, oznaczając je dla odróżnienia literami. Wszystkie oryginalne odsyłacze, także zawarte w tekstach raportów, ujednolicono i umieszczono w zwykłych, czyli oznaczonych liczbami przypisach; w tekstach pozostawiono jedynie odsyłacze do tego samego raportu. Miejsca, gdzie w tekście raportu były odsyłacze do innych dokumentów, głównie do innych raportów specjalnego sprawozdawcy, opatrzone przypisami.

Jeśli przytaczane w przypisach dokumenty lub publikacje są dostępne w Internecie, dodano do nich linki – aktywne adresy internetowe zgodne są ze stanem na dzień 1 września 2025 r.

Uwspółcześniono pisownię małych i wielkich liter oraz ortografię i interpunkcję (usuwając np. niekonsekwentne stosowanie znaków cytatu). Zmieniono na oryginalną pisownię nazwisk i nazw geograficznych z wyjątkiem tych nazw, dla których obowiązuje pisownia polska zgodnie z wykazem urzędowym⁴. Błędy literowe w nazwach poprawiono bez zaznaczania jedynie w oczywistych przypadkach, wielokrotnie jednak podano w przypisie wątpliwości.

Przy lekturze raportów i innych materiałów w tej publikacji pewne terminy mogą sprawiać trudności. Bardzo często używane określenie „Muzułmanin” – pisane dużą literą – oznacza jedynie przynależność narodową do najliczniejszego narodu Bośni i Hercegowiny (w 1991 r. ponad 43% populacji), obok Serbów (31%) i Chorwatów (17%), podczas gdy pisane małą literą odnosi się do wyznawcy islamu. Natomiast słowo „Boszniak” pojawia się bardzo rzadko, gdyż do szerszego użycia wchodziło dopiero od roku 1992, mimo że nie było nowe. Pierwotnie oznaczało mieszkańców Bośni wyznania muzułmańskiego, z czasem jednak zaczęto nim określać przynależność narodową niezależnie od wyznania i stało się synonimem słowa „Muzułmanin”.

Inny problem stanowiło tłumaczenie terminu „ethnic cleansing”. W polskim wydaniu raportów w 1993 r., gdy dopiero się z nim oswajano, tłumaczono je jako „czyszczenie etniczne”. Później jednak utrwaliło się nazywanie takich działań czystkami etnicznymi – i to określenie jest konsekwentnie stosowane w tej publikacji.

⁴ Komisja standaryzacji nazw geograficznych poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju, *Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata*, Warszawa 2019; *Zmiany polskich nazw zawartych w „Urzędowym wykazie polskich nazw geograficznych świata”*, stan na 11 czerwca 2025 r. (<https://www.gov.pl/web/ksng/urzedowy-wykaz-polskich-nazw-geograficznych-swiate2>).

Ujednolicono nazwę JNA jako „Jugosłowiańska Armia Narodowa” (choć w kilku miejscach pojawiała się też jako „Ludowa”).

Zachowano graficzny sposób prezentacji tekstów raportów i protokołów z przemówieniami – w formie ponumerowanych punktów, bez akapitów, z wierszem przerwy między punktami.

Pod każdym materiałem zamieszczono informację o proveniencji archiwalnej lub innej. Wskazano język oryginału, jeśli nie był to język angielski (przy materiałach prasowych oznaczono kraj publikacji, co oznacza też język oryginału, np. dziennik włoski).

Intencją tej publikacji jest wprowadzenie *Raportów z Jugosławii* Tadeusza Mazowieckiego, a także związanych z nimi najważniejszych dokumentów, do szerszego obiegu naukowego. Raporty pojawiają się wprawdzie w specjalistycznych opracowaniach, ale dostęp do nich nie jest łatwy. Pozostają one wciąż ważnym źródłem do współczesnych badań konfliktu w byłej Jugosławii: mimo oficjalnych zaprzeczeń, które się pojawiały natychmiast po publikacji raportów, sygnalizowane w nich zbrodnie potwierdziły późniejsze niezależne śledztwa i wciąż odnajdywane masowe groby.

W przygotowaniu tej publikacji pomogło nam wiele osób, wnosząc istotny wkład w jej poprawienie – za co bardzo serdecznie dziękujemy. W szczególny sposób wspierała nas Eva Klonowski, znana polska antropolożka sądowa, mieszkająca w Islandii, która przez wiele lat po wojnie prowadziła w Bośni i Hercegowinie ekshumacje masowych grobów i identyfikacje ofiar. Dzięki jej kontaktom mieliśmy ułatwiony dostęp do ustaleń instytucji i naukowców w Bośni, a jej wnikliwe uwagi pozwoliły nam uniknąć wielu błędów. Dziękujemy również pracownikom Archiwum Akt Nowych w Warszawie, badaczom kwestii bałkańskich z Katedry Systemów Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego oraz archiwistom i bibliotekarzom w wielu miejscach, w szczególności z Brukseli, Genewy, Nowego Jorku, Strasburga i Warszawy – za nieocenioną pomoc.